

systémy. Nepatřím k těm, kdo měří „vědeckost“ publikace frekvencí matematických vzorců nebo statistických a jiných kvantitativních údajů. To, že se však v knize nesetkáme ani s „efektivním počtem stran“, což je užitečný index, k jehož výpočtu stačí znalosti matematiky z prvního stupně tzv. základní školy, mě přece jen překvapuje.

Závěrem bych chtěl říci, že přes všechny výhrady, které k autorovým tezím mám (nemohl jsem zde samozřejmě uvést všechny), jeho knihu doporučuji číst, protože je kvalitní. Jsem však rád, že se v posledních letech objevují pozoruhodné práce mladé generace českých a moravských politologů, kteří se odbornou kvalitou Kuncovi vyrovnají a přitom jsou obvykle ušetřeni jeho jednostrannosti a obsesi.

Miroslav Novák

Michal Hřeka: Sociální deviace

Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 302 s.

Jako dlouholetá vyučující sociologie deviantního jednání na Sárské univerzitě jsem s velkým zájmem otevřela Hřekovu práci, která byla vydavatelem neskromně ohlášena jako „první systematické zpracování tématu v naší literatuře“. Zajímalo mě, jestli česká sociologie deviace konečně objeví, že se zabývá předmětem, jehož hranice jsou výhradně vymezovány praxí sociální kontroly, což by ji donutilo tuto praxi konstruování deviaci zkoumat. (Abychom rychle přiblížili co to znamená, lze výrazy „deviace“ či „kriminalita“ srovnat s výrazem „potravina“, který v sobě zahrnuje fenomény zcela heterogenní povahy a je výsledkem neustálé konstruktivní činnosti lidí, kteří potraviny vymýšlejí, produkují a konsumují /= zacházejí s nimi/.) Autor ovšem k předmětu nezaujal „novou“, (de)konstruktivistickou epistemologickou pozici, která se ve Spojených státech a později v Evropě s různými teoretickými předznamenáními objevila již v 60. letech, nýbrž vychází z překonaného přesvědčení o ontické povaze deviace. Proto se tato recenze neomezuje na pouhou informaci o textu a jeho příležitostnou kritiku, ale snaží se v co nejstručnější formě uvést argumenty pro adekvátnější přis-

stup k deviacím jakožto produktu společenských konstrukcí. Je až neuvěřitelné, že i jeden z vydavatelů přehlédl práci v tomto směru již vykonanou: v roce 1995 vyšla na Masarykově univerzitě v Brně práce německo-italského sociologa trestního práva A. Baratty (1995), ve které jsou důkladně kriticky zpracovány existující teorie; vyšly i dějiny kriminologie a několik statí o kritické kriminologii autorky této recenze (Smaus 1993a,b), skripta sociologie práva a konečně i rozsáhlá disertace A. Komendy (1999), vedená prof. Kellerem. Práce M. Hřky jistě všechny jmenované příspěvky přesahuje počtem stran, ale ne jednoznačností teoretického přístupu. Autor totiž přitakává tomu i onomu, bez ohledu na to, jestli se jedná o teorie kompatibilní.

Teoretická nejednoznačnost se bohužel nejsilněji projevuje již v úvodu práce, který měl vymezit pojmy a konceptuální otázky. Zatímco názvy kapitol slibují, že čtenář bude seznámen s existujícími teoriemi a paradigmaty v teorii deviace, autor v úvodu vychází *esencialisticky* ze svého intuitivního náhledu – napřed on sám ustanoví, co deviace je, a pak bude referovat, co o tom říkají jiní. Autor se tím jakoby snaží vsugerovat, že existuje jakýsi bezprostřední přístup ke problému či „teorie ještě před teorií“. Takovéto „meta“-přístupy k zvolenému předmětu jsou oprávněné jen tehdy, když se jedná o jinou, zpravidla bazálnější rovinu úvah – např. z oblasti teorie a metodologie vědy. Spekulativní (metafyzické či dogmatické) vyvozování pojmů bez vztahu k realitě („bezkontextuálnost“) a bez ohledu na stav vědění, který byl dosažen ve zvolené speciální sociologii (ve které a pro kterou píše), považujeme za překonaný postup.

To dokazuje již první autorova věta: „Deviace je v obecném pojetí chápána jako jakákoliv odchylka od normální funkce a může se vyskytovat u kteréhokoliv jevu v přírodě nebo ve společnosti“.

Za prvé: „obecné pojetí“ je *black box* – vědeckou komunitu zajímá, jak chápou deviaci konkrétní aktéři v různých „praxích“ (Wittgenstein), či autoři v rámci určitých teorií. Za druhé: „... jakákoliv odchylka od „normální ...““. Zde se buďto jedná o definici *clarum per obscurum*, neboť – při použití synonyma „diverzita“

pro deviaci v miněném smyslu – je diverzita normální, zatímco autorova „normalita“ coby jakási „uniformita“ je při uznávání komplexity světa výjimečným (tj. nenormálním) jevem. Může se ale také jednat o *definici v kruhu*, protože deviantní je to, co není normální a naopak. Jako normalitu autor později označuje – zhruba řečeno – jevy, které leží vprostřed Gaussova statistického, náhodného *normálního* rozložení jevů (statistický průměr), „...při čemž až stanovená nebo dohodnutá míra odchylky od... i jiného standardu...“ rozhoduje o deviaci. Tímto odkazem na statistický průměr (kterému v reálném světě nemusí odpovídat vůbec žádný konkrétní jev nebo rozměr) autor vlastně potvrzuje, že variabilita či diverzita jsou v komplexním světě pravidlem – měl by se tedy zabývat redukcí diverzity na dvě kategorie, na normalitu a deviaci, která je umělým produktem normujících institucí. Vysvětlovat není třeba deviaci (všechny jevy existují již před jakýmkoliv označením), ale uspořádání světa do dvou kategorií, na „normální“ a „deviantní“ jevy. Normalita má – což slovo naznačuje, ale asi i skrývá – normativní povahu, a to dokonce i v případě statistického průměru, pokud se chápe jako *standard* pro posuzování jednání, stavů apod. Poměřovat reálné věci podle standardu je totiž spojeno s tím, že se „negativní“ odchylky nějakým způsobem „zpracovávají“ („pozitivní odchylky“ se odměňují vyznamenáními apod.) – chování, stavy a věci se uvádějí „na pravou míru“ (restituce), „ošetřují se“ (např. v medicíně) nebo se trestají (trestní právo) – což autor v práci uvádí o hodně později a bez zdůraznění konstitutivního významu tohoto faktu.

„Normativní normalita“ v přírodě, tj. sama od sebe či onticky, neexistuje, a proto neexistuje ani ontická deviace. Pokus o definování deviace měl tedy začít poznatkem, že předmětem teorie deviace nejsou *deskriptivní* jevy a pojmy, ale jevy a pojmy, jejichž existence je výhradně produktem *hodnoticích* činností určitých členů společnosti (což mimochodem vychází najevo při pojednání otázky, zda je možné konotovat deviaci pozitivně). Pojem deviace je bezprostředně spojen nejen s ohodnocováním, ale, jak již bylo uvedeno, i s představou o přiměřené nápravě. Není proto, a to už dávno zdůraznil filozof Hart (1968), po-

jmem deskriptivním, ale pojmem *askriptivním*, který je navíc spojen s rozhodnutím o připsání *zodpovědnosti* za čin určitému aktéru. (Připsání zodpovědnosti za jednání určitému aktéru např. je kritériem pro rozlišení trestněprávní od psychiatrické definice deviace.) Proto je nesmyslné hovořit o deviantních stavech a procesech v přírodě – pokud nikdo nepřihlíží a nehodnotí, jedná se jen o nerozlišené, náhodně rozdělené přírodní jevy bez přívlastku, které navíc ani nemají intencionální rozměr, tak důležitý pro etiketizování (nálepkování) „lidských“ deviací. Jak řekl MacIver již v r. 1942, u normativních fenoménů nelze pozitivistický (kauzální) výklad uplatňovat na ně samé, ale jediné na proces, v němž byly určité vlastnosti jevů, stavů, funkcí atd. vybrány a normativně označeny jako deviantní. Přístup k deviaci přes zdůraznění procesu normování by u kompetentního čtenáře bezprostředně vzbudil očekávání, že se bude jednat o vysoce specializovanou činnost zvláštních autorizovaných institucí (např. zákonodárce, lékařských komor apod.) či orgánů sociální kontroly, které ustanovují hranici mezi „normalitou“ a „deviací“ (primární kriminalizace, primární psychiatrizace atd.) a tuto hranici pak následně monitorují (sekundární kriminalizace, sekundární psychiatrizace atd.). Tento přístup dal název tzv. kontrolnímu, či etiketizačnímu paradigmatu, jehož výsledky již nelze v úvodu do teorie deviace ignorovat. Nepředstavují totiž jen bezvýznamnou variantu teorií deviace, ale zcela jiný přístup – labelling approach – který se již nezabývá hledáním příčin deviací v nich samých, ale v reakci „relevantních“ členů společnosti.

Tato úvaha nemá význam jen pro akademický diskurs, ale i pro společenskou každodennost. Podívejme se, co implikuje následující výrok: „U člověka nalézáme deviace v oblasti tělesné stavby, psychických funkcí, sociálního postavení, chování a lidských společností“ (s. 11). Pokud jako blíže neurčení „my“ s autorem shledáváme, že naši spoluobčané jsou deviantní z mnoha hledisek, pak je naše laická diagnóza omluvitelná snad jen tehdy, když jako „občejní občané“ vedeme nezávazné řeči. Pokud ale jsme sami vědci, pak se spolu s autorem dopouštíme etiketizování druhých, ke kterému nejsme žád-

ným způsobem autorizování. Logicky chybné chápání deviace jako ontického jevu má z hlediska ústav demokratických států (= norma pro toto posouzení) nežádoucí společenské důsledky. Sugeruje totiž každému, že je oprávněn označovat cokoliv – ať tělesné formy a funkce, postavení, chování a etnickou příslušnost (!) za deviantní. Není pochyb o tom, že členové společnosti ve svém životním světě neustále etiketizují, vědecký pozorovatel se ovšem nesmí s tímto procesem identifikovat; musí zaujmout „vědecký“ odstup a podrobit každodenní (stereotypní) etiketizování analýze. Samozřejmý úkol sociologie, systematizovat a kriticky analyzovat *common sense* se v případě etiketizování druhých stává o to důležitějším, že jeho důsledky sahají od újmy na statutu druhých až k jejich exkluzi ze společnosti. Jak říká Sack (1968), při etiketizování jde o rozdělování „negativních společenských statků“, tak říkajíc o zacházení s nebezpečným nástrojem, a proto je jeho užívání dovoleno jen určitým státním orgánům. Každodenní manifestní odsuzování deviace patří přinejmenším k technikám zdůrazňování vlastní morální bezúhonnosti a „navyšování“ statutu „obyčejných“ členů společnosti, což je dalším důvodem k tomu, aby se věda na tomto projikování „viny“ na obětní skopce nepodílela.

Z vědeckého hlediska je ovšem závažnější fakt, že ani autor sám (a vůbec žádný vědec) není tím aktérem, který oprávněně normuje a monitoruje jednání druhých. Svědčí o nedostatečné připravenosti pro analýzu společenských jevů, když autoři neuplatní poznatek o jejich vždy již (před)konstruované povaze (Schutz 1962; Berger/Luckmann 1999). V případě deviace je nezbytně nutné chápat deviaci jako výstup (output) určitých institucí: co je kriminalita, určují orgány trestněprávní kontroly, o „psychopatii“ rozhoduje psychiatrie atd., a nikdo jiný, pokud si připomeneme, že diverzita jednání a stavů (variabilita, komplexita světa) existuje sama od sebe a není proto třeba ani hledat její zvláštní příčiny. Pracovníci orgánů sociální kontroly by se mohli ptát, jakým právem si autor přisvojuje „objev“ deviací, jehož producenty jsou oni, či jinak řečeno, když deviace je výstupem jejich pracovní činnosti v policejních výsleších, v soudních přeliče-

ních atd. Je třeba zdůraznit, že aktéři sami, „deviační“ všech typů, kterými se teorie deviace tak rády zabývá, na tomto produktu mají jen malý podíl – nepatrná část jejich jednání, stavů apod. slouží jen jako podnět (vstup, input) pro evidenci a další zpracování ze strany členů kontrolních orgánů. Z výzkumů je známo, že v případě kriminality je vztah mezi odhaleným jednáním a „neodhaleným“ asi jedna ku tisíci, což znamená, že 999 jednání z tisíce nikdy nedojde uznání jako kriminalita (Hulsman 1986). Tyto neodhalené skutky je možné označit jako „putativní kriminalitu“ (Rains 1975). Jde totiž o jevy, které, kdyby byly odhaleny, udány policii, policii zpracovány a předány státnímu zastupitelství, kdyby byly dále postoupeny k soudu a soudnímu přeličení a kdyby v něm byli pachatelé usvědčeni a odsouzeni, by pak byly etiketizovány *právem* (v dvojím slova smyslu), a tzn. společensky relevantním způsobem, jako kriminalita. Pojem „putativní kriminalita“ sice předpokládá určitá chování a normativní předlohu trestního práva, zdůrazňuje ale dlouhou cestu institucemi trestněprávní kontroly, kterou musí chování projít, aby se z něj stala kriminalita, při čemž většina putativní kriminality nikdy do tohoto procesu nevstoupí (srov. tzv. temné pole). Ne nadarmo se hovoří o *kariéře* určitých chování ke kriminálnímu činu. Naopak se stává, že jsou odsouzeny činy, které se nikdy nestaly – což je třeba brát ne jako výjimku, ale jako potvrzení zásadního hiátu mezi „chováním“ a „kriminalitou“. Nejedná se o pouhou sofistiku – k odhadovanému obrovskému úbytku počtu činů vedených v policejní kriminální statistice (tzn. činů „odhalených“) oproti putativně kriminálním činům se přidává úbytek v počtu odsouzených, který je zhruba 10000 násobný. Také proto se kriminalita (a jiné deviace) právem označují za produkt orgánů, neodhalené putativní deviace jsou něco jiného, mají jiný význam, jak pro „společnost“, tak hlavně pro aktéra. Empiricky prokázaná teze o *ubikvitním* rozšíření putativně kriminálního (deviantního) jednání říká, že každý člověk během svého života udělá něco, co, kdyby bylo odhaleno, udáno ...atd., mohlo být označeno jako kriminalita (či jiná deviace). Teorie nemůže déle přehlížet, že kriminalita a jiné deviace předsta-

vuji *selekce* z nekonečně větších vzorků, a to selekce nenáhodně, protože vykazují systematický *class, gender, ethno a jiné bias* (Smaus 1999).

Autorův pokus dopátrat se jakési abstraktní, všezahrnující, extenzivní definice má za následek její minimální intenzi, naprostou bezobsažnost. Bez odkazu na konkrétní „praxe“, které deviace „spravují“ – k tomuto zásadnímu pochopení deviací přispěl svým dílem Foucault (2000) – nelze ani pochopit jejich „smysl“ či funkci. O tom svědčí eklektická snůška pojmů v druhé části úvodu, které autor vytrhává z původních teoretických kontextů. Vzhledem k tomu, že teorie deviace nepředstavují prostou akumulaci historicky vzniklých poznatků a že jsou produkty určitých diskursů (či paradigmát), je tento nekomplementovaný „souřadný“ výčet víc než zavádějící.

Druhá kapitola je nazvána „Normativní a reaktivní koncepce deviace“. Jako normativní koncepce se označuje Durkheimova, Parsonsova a Mertonova teorie, které se většinou přesněji vymezují jako teorie strukturálně funkcionální. Ve skutečnosti autor strukturální teorie ke škodě argumentace na tomto místě vůbec nepopisuje, ale jen prostřednictvím vybraných autorů (Goode) kritizuje. Autor zde zřejmě uplatnil Wilsonovo (1970) rozdělení sociologie na normativní a interpretativní paradigma, čímž ale způsobil závažné nedorozumění: Wilson označuje strukturalismus jako normativní ne proto, že pojednává normy, ale protože není, jak by tomu mělo v sociologii být, teorií deskriptivní. Kritika strukturálně-funkcionálního pojetí norem je sice oprávněná, ale v tomto kontextu podružná. V obecné sociologii skutečně proběhl spor mezi „normativním“ a „interpretativním“ paradigmatem, v teorii deviace šlo o spor mezi přístupy *etnologickými* (hledajícími příčiny deviantního jednání – v české literatuře zcela převažuje toto paradigma) a *reaktivními* (zkoumajícími proces etiketizování). Pokud autor konstatuje, že spor (mezi jím jmenovanými směry) jen prokázal, že oba názory jsou slučitelné (s. 49), pak jejich slučitelnost vyplývá z toho, že nevyhrotil spor na „ostří nože“. Nejde o to, jak strukturalismus chápe normy, ale o to, jestli má deviace ontickou povahu (a jen pak má smysl hledat její příčiny), což právě autoři strukturalismu od Durkheima až po

Mertona nikdy netvrdili. (Např. krádež je definována jako jednání, jehož motivem /příčinou, účelem atd./ je touha po obohacení. Příčina, ať chápána jako účel /„in order to“ – motive/ nebo jako motiv /„because“ – motive, srov. Schutz 1962/ je již obsažena v definici činu, a pokud by se u aktera „nenašla“, nebude jeho čin označen jako krádež, ale jako něco jiného, např. jako kleptomanie.) Etiketizní přístupy zastávají názor, že to nejsou vlastnosti jednání/objektu, které určují jeho deviantní povahu, ale vlastnosti (názory, ohodnocení, postoje, sympatie atd.) publika, které v reakci dávají najevo, že určité jednání (či jeho účely nebo motivy) odsuzují, na což upozornil právě již Durkheim. Nepochopení podstaty kontroverze vede i k nesprávnému pochopení sociální reakce, která je podle autora *determinována* různými vlastnostmi objektu. Determinismus je ale shodně odmítán všemi směry interpretativní teorie deviace – jak autory labelling approach, tak symbolického interakcionismu i etnometodologie, což se čtenář ale nemůže dozvědět z části ani proto, že zde autor bez upozornění přechází z referování textů k vlastnímu „dotváření“.

Třetí kapitola pojednává o sociologické koncepci deviantního aktu, kariéry a identity – jako by nebyly součástí právě diskutovaných koncepcí. Zde se znovu prokazuje, že autor nezvolil přesvědčivé třídění své práce, kterých se nabízel hned několik. Tradiční teorie deviace jak známo třídí svůj obor na tři až čtyři oblasti: fenomenologii, etiologii, penologii či „opatření“; kontrolní paradigma podle orgánů sociální kontroly („staticky“) a podle procesu etiketizování („dynamicky“). Nabízel se i parafrázování historického vývoje teorií od biologických přístupů až k teoriím etiketizování (srov. Baratta 1995, Smaus 1993b). V publikaci se příspěvky nejen že překrývají a opakují, práce ani není logicky konsistentní. Přístupy si mohou odporovat, autor sám však, chce-li být věrohodný, může zastupovat jen jednu teoretickou pozici.

Pátá kapitola jako by vůbec vznikla jen z rozpoků, kam zařadit různé problémy. *Připisování zodpovědnosti* (5.2) je ústředním problémem celého tématu deviace jako askriptivního pojmu (srov. Hart); Matzův příspěvek o neutralizaci se běžně zahrnuje do subkulturálních teorií.

Vzhledem k významu oficiálních statistik (5.5) pro vymezení pojmu kriminalita patří jejich pojednání do úvodu práce.

Výrazy jako „koncepce, teorie, chápání, přístupy“ atd. autor v 6. kapitole ještě jednou rozmnožuje tím, že nabízí, tentokrát v systematickém pořadí, teorie deviace, jakoby se celý předchozí text týkal něčeho jiného.

Při recepci knihy zaráží skutečně velký rozpor mezi autorovou znalostí literatury, šíři jeho obsahového záběru a minimem vodítek, které poskytuje k čtenářově orientaci. Kdyby autor měl ještě možnost oponovat vůči určitým bodům kritiky, asi by poukázal na to, že to či ono je v knize uvedeno, a měl by pravdu. Problémem ale je, že ve smyslu hermeneutického kruhu najde jen ten, kdo ví, co má hledat, což redukuje možnost použití publikace jako vysokoškolské učebnice. Obecným teoriím tak heterogenního normativního jevu, jako jsou deviace, již věda dávno odzvonila, stejně jako představě, že o předmětu existuje jakési neutrální objektivní vědění. Různá vědecká paradigmaty produkují vědění na základě identifikace s určitým společenským zájmem, který může mít technokratickou, sociotechnologickou nebo společenskokritickou povahu (Habermas 1983), a vědec si má být svého zaměření vědom. Autorovo přesvědčení o ontické existenci deviace, kterou lze objektivně a jednoznačně popsat, předpokládá jednotný hodnotový systém, o kterém nemůže v současných moderních (nemluvě o postmoderních!) společnostech vůbec být řeči. Současné společnosti jsou založeny na konfliktu zájmů a hodnot, a proto i na sporu o tom, co má být označeno jako deviantní. Publikace navíc působí dojmem, že ji napsal autor, jenž nebyl aktivním členem té vědecké komunity, které se předmět týká a pro kterou psal. Recenzovanou práci by bylo třeba nově uspořádat, což je v tomto případě z tragických důvodů marným přáním.

Nová publikace je přinejmenším podnětem k tomu, aby se sociologie deviace konečně vypořádala s bohatstvím existujících teorií z nové, konstruktivistické perspektivy. Namísto bezprostřední identifikace s každodenním chápáním deviace se od vědy očekává analýza oněch procesů, ve kterých se různí společensky autorizovaní aktéři snaží prosadit hranici mezi normali-

tou a deviací a následně ji střežit. V takto rozšířeném zorném poli by se objevily další důležité procesy, jako jsou morální kampaně, prosazování (konstrukce) sociálních problémů, rozporná úsilí o kriminalizaci a dekriminizaci, trestně právní a zájmová politika a mnoho dalších jevů, které svým způsobem odhalují dojednanou, proměnlivou a zcela nepatologickou povahu „sociálních“ deviací.

Gerlinda Šmausová

Jürgen Habermas: *Strukturální přeměna veřejnosti*

Praha, Filosofía 2000, 418 s.

Kdo četl, respektive pokoušel se číst Habermase v němčině, bude jistě souhlasit, že to je autor těžký, místy originální a velkolepý, často však neuchopitelný až nesrozumitelný. V případě jeho prvotiny to platí dvojnásob: *Strukturální přeměna veřejnosti* je originální a pozoruhodná, místy však nesouvislá a nesrozumitelná a to jak myšlenkově, tak především stylisticky a jazykově. Vydání této knihy v češtině je proto nutně chápáno jako heroický překladatelský počín. Jeho výsledek se po několika letech čekání konečně představuje, doufáme, že nejen českým sociálním vědcům.

Překladatelé, ve snaze držet se striktně originálu a nepouštět se tak jako v případě anglického překladu do žádných interpretací, sice knihu doslovně a přesně přeložili a věrně zachovali – proč to neřici – šilený styl mladého Habermase, některé obraty se však pohybují na pokraji jazykové únosnosti. V textu se to jen hemží výrazy jako například „souvislost styku“, veřejné „rozvažování“, „subjektivita vztažená k publicitě“, sféra „sociální“, „odprivatizování“, „osobní zniternění“ nebo „vrůstání veřejnosti do oblasti konzumu“. Ale souhlasím s tím, že autorské pojmy, byť zní takto divoce, je lépe zachovat v jejich autenticitě.

Strukturální přeměna veřejnosti vznikala jako habilitační práce na přelomu padesátých a šedesátých let v obnoveném Institutu pro sociální výzkum ve Frankfurtu nad Mohanem. Díky dlou-